

Gondolatok az Európa története című szintézisről és művelődéstörténeti fejezeteiről

Túlcentralizált és különösen kulturális életében túlcentralizált országunkban fokozott jelentősége van minden olyan magas rangú szellemi teljesítménynek, amely vidéki alkotó műhelyből kerül ki. Méltán sorolható ezek közé a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének kutatói kollektívája által írt *Európa története* c. kötet, a hazai történettudománynak ez az úttörő, a maga nemében egyedülálló és — azonnal tegyük hozzá — igen színvonalas terméke. Magyar szerzők tollából most először jelent meg összefoglalás földrészünk múltjáról, s bizony külföldön sem gyakoriak az ilyen szintézisek. Elismerés illeti tehát a Csokonai Kiadó vezetőit, szerkesztőit is, amiért vállalták e munka gondozását és közzétételét, hiszen a döntés pillanatában még nem tudhatták, hogy a kockázat minimális, mert a könyv egyértelmű közönség sikert aratott.

Ebben a sikerben bizonyára közrejátszott az a politikai szituáció is, amelyben e mű megszületett. Bár lehet, hogy a szerzők nem gondoltak erre, a kiadványnak különleges aktualitást kölcsönöz az a tény, hogy az utóbbi néhány esztendőben, a politikai-gazdasági átalakulás folyamatában egyfelől feltűnően gyakran emlegetett cél hazánk Európához való csatlakozása, felzárkózása, másfelől pedig legalább ilyen sűrűn hangoztatott érv népünk, nemzetünk Európához való tartozása. Ugyanakkor az Európa-gondolat és az ettől elválaszthatatlan Európa-fogalom a lehető legritkább esetben definiált vagy körülhatárolt. E gondolat és e fogalom értelmezését, megértését — könnyű megjósolni — jelentékeny mértékben elősegítheti, és nyilván elősegíti majd a debreceni kötet.

Mérő véletlen, hogy a Csokonai kiadványával nagyjából egyidőben a budapesti *Officina Nova* kiadónál is napvilágot látott egy hasonló szintézis, *Európa népeinek története* címmel. Csábító ötlet volna e két mű összevetése — de ezt a megszabott terjedelem eleve nem engedi. Mindazonáltal egy-két elterésre szükségesnek látszik utalni. Formai különbség, hogy a debreceni kötetnek nyolc, a budapestinek egy szerzője van. A francia Jean-Baptiste Duroselle időben az emberiség kialakulásáig visszanyúl, a *Gunst Péter* által szerkesztett összefoglalás viszont csak a nyugat-római birodalom összeomlásától tekinti át Európa történetét. Ez utóbbi döntést a szerkesztő nagyívű bevezető esszéjében indokolja. Az európai modell, az ún. európaiság mibenlétét igyekszik megragadni, a lényegi elemet a magántulajdonban és a keresztény eszmeiségben keresve, s kiemelve az Európa-fogalom történetiségét, folyamatos változásait. Ezután kronológiai rendben haladva, a szerzők mintegy háromszáznyolcvan oldalon tárgyalják a földrész több mint másfél évezredes fejlődését. Eljutnak egészen napjainkig, *Gunst Péter* a

függeléknek nevezett utolsó fejezetben megkísérli jellemezni, értékelni az elmúlt években végbement kelet-európai fordulatot is, mégpedig a korábban megindult folyamat, folyamatok szerves részeként.

A kötet munkatársai a vonatkozó szakirodalom megállapításaira támaszkodtak, de hasznosították saját kutatási eredményeiket és sokrétű oktatói tapasztalataikat is. Ennek köszönhetően egy olyan tudományos munka született, amely az oktatást és a nemes értelemben vett ismeretterjesztést szolgálja. Tényanyaga gazdag; szerkezete jól tagolt és világosan áttekinthető; felépítése, az egyes korszakokra szánt terjedelem arányos. Viszonylag egységes — és ez nyolc szerző esetében nem kis érdem — a tárgyalás- és szemléletmód. Mellőzik a szakmai viták ismertetését vagy más kutatók nézeteinek bírálatát, bár néhol utalnak arra, hogy véleményük eltér a szokványos felfogástól (pl. *Barta János* a felvilágosult abszolutizmus gyökereiről szólva). A hangvétel tárgyilagos; példaként hozható fel a jakobinus diktatúra, az 1917-es oroszországi forradalmak, a második világháború utáni szocialista kísérlet vagy az Amerikai Egyesült Államok európai szerepének megítélése. Az örvendetesen sok kép nemcsak illusztrációként van jelen, hanem valóban szemléltetnek, a mondandó pontosabb megértését segítik. Ugyanez állítható a térképvázlatokról. Meglepően kevés viszont a statisztikai táblázat és a grafikon. A kézikönyv-jelleget erősítik az ún. kiegészítő részek: a szöveghez képest többlet-információkat is nyújt *Pallai László* kronológiai táblázata, a 170 tételt számláló válogatott bibliográfia pedig a további részletek iránt érdeklődőket igazítja el a magyar, angol, francia és német nyelvű irodalomban. Talán csak a névmutató hiányzik, ami feltétlenül fokozta volna a kötet használhatóságát.

Az *Európa története* tehát több funkció ellátására is alkalmas kiadvány: az egyetemi és főiskolai hallgatók kezében tankönyv lehet, a középiskolai és általános iskolai történelem tanárok segédkönyvként forgathatják, a könyvtárakban pedig — már az eddig eltelt rövid idő bizonyítja — a tájékoztatás-tájékozódás fontos, nélkülözhetetlen segédeszköze lesz.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem történészei tudatosan törekedtek a szintetizálásra. A mű alapkoncepciója, hogy Európát mint egységet — bár az idők folyamán változó egységet — mutassák be. Ebből a szempontból érdemes ismét egy pillantást vetni az imént említett francia munkára; ennek szerzője ugyanis hangsúlyozottan az egyes népek, nemzetek, országok szerepvállalását, az európai fejlődéshez való hozzájárulását vizsgálja, ábrázolja. A debreceni kutatók más megközelítést választottak: ők — ismétlem — kifejezetten Európa, mint földrész történetét kívánták az olvasók elé tárni. Természetszerűen nagyobb teret kapnak a mindenkori centrum országai, ám a többi régióról is olvashatunk — Angliától az Uráig, vagy Skandináviától a Balkánig. Majd azt is láthatjuk, miként tágul politikailag, gazdaságilag, katonailag a földrajzilag egyértelműen körülhatárolható Európa az észak-amerikai földrész vagy Ázsia irányában. A szerzők érzékeltetik azt is, hogy a centrum nem mindig esett egybe a társadalmi mozgás különböző szféráiban: pl. a napóleoni háborúk idején Oroszországnak, vagy a második világháború után a Szovjetunióknak gazdasági erejénél jóval nagyobb befolyása volt katonai és politikai téren.

Az Európa-fogalom történeti alakulásának feltárása során erős kontúrokkal rajzolódik ki a kötet fejezeteiben egy ismétlődő gondolat (vagy ábránd): az európai egység eszméje. Már Justinianusnál felbukkant, majd hol nyíltabb, hol burkoltabb, hol békésebb, hol erőszakosabb, hol gazdasági, hol kulturális változtatásban újra és újra megjelent. S elérkezett a maig, amikor — szeretnénk hinni — reális esélye van egy tényleges európai integrációnak, a sokszor megálmodott európai közösség megteremtésének; egy olyan közösségének, amelyben azért megmarad az egyenrangú nemzetek különállása, identitása is. S végre felesillan annak reménye is, hogy a földrész nyugati és keleti fele között meglévő, évezredek gyökerekig visszavezethető szintkülönbségek már a közeljövőben mérséklődhetnek, majd idővel megszűnhetnek.

A szintetizáló szándék megnyilvánulása az is, hogy a kötet munkatársai az európai fejlődést tematikai–tartalmi egységben szemlélik, és ennél fogva a történelmi mozgást, a társadalom életét minden korszakban a maga komplexitásában, ha úgy tetszik: totalitásában vizsgálják — a földrajzi tényezők kivételével. Bár ezt sehol sem deklarálják, a politikai, kissé tágabban az ún. köztörténeti fejleményeknek hagyományosan bővebb teret szentelnek — főleg a XIX–XX. század eseményeinek leírásában —, ám az olvasó megismerheti a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés főbb folyamatait, valamint a fontosabb eszmétörténeti mozzanatokat is.

Közelebbről szemügyre véve az összefoglalás művelődéstörténeti fejezeteit, mindjárt felfigyelhetünk arra, hogy ebben a könyvben alig-alig érződik a magyar történetírás nehezen oldódó dilemmája: a szintézisekben hol legyen a művelődéstörténet helye, mit tartalmazzon ez a diszciplína és ezt a tartalmat hogyan jelenítsék meg? Az *Európa története* c. kötet szerzői kollektívája rokonszenves megoldást talált, amely sokirányú módszertani tanulságokkal szolgálhat.

A művelődéstörténeti fejezetek, alfejezetek mondanivalóját, tárgyalási metódusát két elvi kiindulópont határozza meg. Az egyik a művelődés tágabb, de nem parttalan értelmezése, átfogó szemlélete és a kulturális mozgásnak az általános európai fejlődési folyamatokba való ágyazása. A szellemi tevékenység különféle ágait — a tudományt, a művészeti alkotást, az oktatást stb. — egységes egésznek tekintik, és nem húznak merev határvonalat a felsorolt területek és a politikai, vállalási gondolkodás közé sem. A művelődés- és eszmétörténeti jelenségeket olykor együtt elemzik, például a reneszánszt és a reformációt, vagy a felvilágosodás különböző vonatkozásait egy fejezetben tárgyalják. A másik alapgondolatot *Tokody Gyula* fogalmazta meg a XIX. századról szólván: „Az európai kultúra az európaiság alapvető jellegzetessége...”; az európai kultúrának pedig meghatározó, jellegadó, a többi régió kultúrájától megkülönböztető sajátossága a dinamizmus és a sokszínűség. Ebből következően az érdekelt szerzők elsősorban arra törekedtek, hogy érzékeltessék: a művelődés különböző ágazatai miként járultak hozzá az európai világkép formálásához, illetve a mindenkor európai világkép hogyan tükröződött a kulturális alkotásokban. Tehát nem annyira az adott korszak művelődési ágainak és azok teljesítményének, nagy egyéniségeinek értékelésére vállalkoztak, sokkal inkább az iménti fejtegetésekhez sorakoztatnak fel bizonyító adatokat. A vázolt törekvés azonban az egyes korszakokat taglaló részekben különböző módon

és eltérő mértékben jut kifejezésre: a kora középkorról, a rendi korszakról és az újkorról — vagyis az V–XVIII. századról — írt fejezetekben következetesen és kellő arányban érvényesül, a XIX–XX. századi áttekintések viszont az indokolatlanul csekély terjedelem miatt a töredezettség benyomását keltik.

A könyvben a művelődéstörténeti kérdésekről öt önálló — vagy inkább különálló — fejezet és három alfejezet olvasható. Együttesen az összefoglalásnak kb. 17–18%-át, azaz közel egyötödét teszik ki. E számok némileg módosíthatók, ha a nemegyszer egybefonódó vizsgálódásokat is idevesszük vagy másként határoljuk el. A jelzett arány elegendőnek tűnne, hiszen a korábban említett francia szintézisben ez a hányad kevesebb, kb. 12–13%. Elgondolkodtató viszont, hogy amíg a kora középkori részben ez az arány 22%, a következő kettőben egyharmad körül mozog, addig az utóbbi két századról készült leírásokban mindössze 5–6%, az 1945 utáni részből pedig teljesen kimarad a művelődéstörténet.

Mindaz, amit a kötet művelődéstörténeti szemléletéről mondtam, leginkább letisztult formában *Orosz István* esszéiben figyelhető meg. Felfogása szerint az V–X. században a teleologikus és az eszkatalógikus világszemlélet volt a meghatározó; ezen időszak másik jellemző vonása pedig az antikvitáshoz való dialektikus viszony: az elutasítás és az átmentés (vagy megőrzés), amely a három — római keresztény, bizánci és arab — kultúrkörben eltérően jelentkezett. A különféle kulturális alkotásokról, kezdeményezésekről — egyebek között a kolostori mozgalmakról, az ún. karoling reneszánsz építészetről és írásreformjáról — ezen okfejtésbe ágyazva írt. A X–XIV. század elemzésekor is a világkép és az embereszmény változásaiból, változataiból indul ki és ehhez igazítja mondandóját a skolasztikáról, az egyetemekről, a lovagi irodalomról, Dante összegző erejű életművéről, az építészeti, képzőművészeti és zenei gótikáról stb. Metodikai szempontból kiemelendő a tárgyalás didaktikai megfontolásokat is sejtető menete: állítás, bizonyító tényanyag, végül rövid összegzés (következtetés). Az utóbbiak közül idéznék egyet, azt, amelyik gondolati tartalmával messze túlmutat a kulturális szférán: „A skolasztika a művelődés minden területén a nagy szintézisek, összefoglalások időszaka. Európa hosszú útkeresés után ekkor talál igazán önmagára, nem utánoz, hanem eredetit alkot, elszakítja azokat a szálakat, amelyek a megelőző korszakokhoz fűzték. A művelődés alapvetően keresztény szellemisége még nem nyűg, hanem a kiteljesedés kerete, az új alkotás feltétele.”

Erősen kötődik a fentiekhez *Pósán László* fejezete a reneszánszról. Lendületes eszmefuttatásában egyszerre hangsúlyozza a folyamatosságot és a megszakítottságot: a reneszánsz kultúra a keresztény középkorból nőtt ki, de lényegében különbözik attól, mivel az önálló, szabad, kutató szellem, a racionalizmus, az optimizmus, az egyetemesség-igény és az emberközpontúság jellemzi. Érzékelteti a kibontakozó világi művelődés údvári vagy elit és ún. népi kultúrára való, máig tartó kettéválásának első jeleit is. A reneszánsz nagyszerű egyéni teljesítményeit, tudományos és művészeti alkotásait pedig mintha visszafogottabban értékelné, mint az eddigi szakirodalom.

Közvetlenül ez után kapott helyet a könyvben „A katolikus megújulás és a barokk”, valamint „Az Ész évszázada” c. fejezet; az előbbi *Pósán László* és *Barta*

János, az utóbbi Papp Imre és Barta János munkája. Mindegyik a már vázolt szemléletmód jegyében készült. A katolikus megújulásban az oktatási intézmények (főként a jezsuita kollégiumok és más szerzetesrendi iskolák) szerepét emelik ki, a barokk művészetről írva pedig azt, hogy az egyház és az abszolút állam a műalkotásokat — beleértve a pompázatos épületeket is — propaganda-eszközként használta fel. A felvilágosodásról szóló fejezetben mély és árnyalt elemzést olvashatunk ezen eszmerendszernek a társadalmi élet különböző területein — gazdaságban, politikában, erkölcsben, művészetben stb. — és az egyes országokban különbözőképpen megnyilvánuló hatásáról. A szerzők úgy vélik — és meggyőzően bizonyítják —, hogy Európában ekkor következik be a végleges szakítás az antik hagyományokra és a Bibliára épülő világgéppel.

Kénytelen vagyok ismételni: a XIX. és XX. század művelődéstörténeti fejleményeit vázoló alfejezetek feltűnően korlátozott terjedelme rendkívül nehéz feladat elé állította a szerzőket. Már korábban is felfedezhetők szembeötlő hiányok: pl. a könyvnyomtatás feltalálását hiába keressük, noha ezzel kezdődött az ún. Gutenberg-galaxis, amelyben ma is élünk. A múlt századtól aztán az elkerülhetetlen szelektálás során a korábbi korszakokban elemzett vagy újonnan felvetődött kérdések, jelenségek közül több is kimaradt. Csak néhány példát erre. Tokody Gyula egyébként bravúros összefoglalásában az iskoláztatást és a tudományokat épp csak megemlíti; beszél a sajtóról, ám az ún. tömegkönyvről nem. Nem olvashatunk a népi kultúra integrálásának jellegzetes és ellentmondásos folyamatáról vagy a művelődés polgári struktúrájának kibontakozásáról sem.

Az utolsó alfejezetek kényszerű rövidségük folytán már csaknem kizárólag a művészetekre korlátozódnak. Menyhárt Lajos utal ugyan a kultúra kommercializálódására, igen hatásosan fejtegeti a századforduló emberének szorongásait és az ebből eredő útkeresést, sokszínűséget, irracionalizmust; majd a két világháború közötti időszakban a hitleri és a sztálini totális diktatúra példáján hitelesen mutatja be, miként válik a kultúra agitációs eszközzé, a politika szolgálólányává; de mindez nem leplezheti, hogy nem esik szó az iskolázás legfontosabb adatairól, a rádió elterjedéséről, az ún. közművelődésről, egyáltalán a tömegkultúra térhódításáról. Sajnálatos, hogy a második világháború óta eltelt közel fél évszázad művelődése egyáltalán nincs jelen a kötetben. Pedig szívesen olvastunk volna erről a szakaszból is. Hiszen éppen a sokat emlegetett európaiság szempontjából lenne érdemes felvillantani olyan problémákat, mint pl. a televízió, a video, a képregény, a komputer — azaz a képi és gépi kultúra — kedvező és káros hatásai, a megnövekedett szabadidő és a művelődés kapcsolata, vagy az amerikanizálódás és annak veszélyei, az európai értelmiség küzdelme az európai szellemi identitásért.

Jó lenne, ha az *Európa története* c. kötet szerzői és kiadója olvasói, használói óhajokként fogadnák ezeket az észrevételeket. Hiszen csak ismételni lehet, amit ismertetőm elején kiemeltem: egy igen fontos kézikönyv született a Kossuth Lajos Tudományegyetem egyik tudományos műhelyében. Sokan bíznak, bíznak abban, hogy a könyvnek lesz második, sőt harmadik kiadása is. Ezért nem titkolható el az a remény, hogy a most megfogalmazott kívánságok némelyike — pl. a tömegkultúra értékelése vagy a névmutató — hamarosan teljesülhet.